

Agata Sowińska, *Hermetica średniowiecza i renesansu. Studium z historii myśli europejskiej*, Katowice 2018, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, ss. 222, LXXIII, [5]

Recenzowana praca to udana próba omówienia recepcji literatury hermetycznej w średniowieczu i renesansie w dziełach wybranych polskich twórców. Bazę źródłową dla rozważań zawartych w poszczególnych rozdziałach stanowi bodaj najważniejszy tekst hermetyczny wieków średnich – łaciński traktat zatytułowany *Asclepius*¹ oraz fundamentalny dla rozwoju hermetyzmu renesansowego zbiór czterestu pomniejszych traktatów określanych jako dialogi, składających się na *Corpus Hermeticum* (Autorka oparła się na łacińskim tłumaczeniu Marsilia Ficina), ponadto dzieła polskich autorów: tzw. *Antologia filozoficzna* Bernarda z Lublina (ok. 1465–1529)², *De natura ac dignitate hominis* Jana z Trzciany (zm. 1567)³ oraz rozprawa Jakuba Górskiego starszego (ok. 1525–1585)⁴ pt. *Ad Magnificum Dominum Stanislawum Miskowski Castellanum Sandomiriensem et Capitaneum Cracouiensem Iacobi Gorscij Mercurius siue de Trinitate contra Gregorium Bresinensem*. Traktaty te Autorka poddała drobiazgowej analizie porównawczej, którą zaprezentowała czytelnikom w recenzowanej pracy.

Książka dzieli się na dwie zasadnicze części poprzedzone zawierającym podziękowania wstępem „Od autorki” (s. 7–8), właściwym „Wprowadzeniem” (s. 9–36), w którym zawarto krótki rys historyczny oraz szczegółowo omówiono podstawę źródłową i bogatą literaturę przedmiotu, oraz rozdziałem pt. „Bernarda z Lublina kompilacja tekstów hermetycznych” (s. 37–44), będącym niejako uzupełnieniem tegoż omówienia, skupiającym się na prezentacji wymienionych wyżej tekstów hermetycznych.

Część pierwsza, pt. „*Ex Mercurio Trismegisto de divina voluntate sententiae* (*Antologia filozoficzna* Lubelczyka: k. 1–11)”, „dotyczy analizy ekscerptów hermetycznych w antologii Lubelczyka, zapożyczonych z traktatu *Asclepius*” (s. 33). Autorka podzieliła ją na nienumerowane podrozdziały, wyodrębnione ze względu na tematy uwzględnione w kompilacji: „Poli-(/heno-?) i monoteizm hermetyczny(?)” (s. 47–56), „Bóg stwórcą świata. Świat obrazem boga” (s. 56–64), „Bóg stwórcą człowieka” (s. 64–81), „Hermetyczny *Chaosbeschreibung*” (s. 82–87), „Człowiek stwórcą boga. Idolatria” (s. 87–91), „*Sancta philosophia, pia philosophia*” (s. 91–96). W każdym

¹ R. Bugaj, *Corpus Hermeticum w historii*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 46, 2001, 4, s. 7–36.

² A. Brückner, *Biernat z Lublina*, PSB, 2, 1936, s. 84–85.

³ R. Palacz, *Jan z Trzciany (Arundinensis)*, PSB, 10, 1962–1964, s. 485; J. Sondel, *Słownik historii i tradycji Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 2012, s. 551.

⁴ H. Barycz, *Górski Jakub*, PSB, 8, 1959–1960, s. 438–440; J. Sondel, op. cit., s. 455–457.

z wymienionych rozdziałów Autorka porusza odrębny problem badawczy, porównując fragmenty traktatu *Asclepius* (cytowane *in extenso*, ewentualnie inspirujące rozważania na temat hermetyzmu) z fragmentami pochodzącymi z antologii Bernarda z Lublina.

Analogicznie skomponowano część drugą, pt. „*Ex Mercurio de potestate et sapientia dei* (Antologia filozoficzna Lubelczyka: k. 11v–30r)”, poświęconą omówieniu dzieła Lubelczyka pod kątem nawiązań tym razem do *Corpus Hermeticum*. Autorka skoncentrowała się na zapożyczeniach z każdego z wyżej wymienionych traktatów. Tytuły rozdziałów, bazujących na czterech kolejnych dialogach, dobrano w taki sposób, aby wiernie oddawały wątek przewodni podejmowanych w nich rozważań. I tak kolejno następują po sobie: „Makro- i mikrokosmos. Dialog I” (s. 100–111), „Bóg i ruch. Dialog II” (s. 111–118), „Kreacja świata – kosmogonia hermetyczna. Dialog III” (s. 118–120), „Bóg i jego mieszalnik. Dialog IV” (s. 121–128), „Panteizm(?). Dialog V” (s. 128–133), „Dobro i zło. Dialog VI” (s. 133–136), „*Ignorare deum – ἀγνοῦσα*. Dialog VII” (s. 137–139), „Nieśmiertelność. Dialog VIII” (s. 139–141), „*Sensus i intelligentia*. Dialog IX” (s. 142–147), „Klucz do relacji między bytami. Dialog X” (s. 147–156), „Porządek wszechrzeczy. Dialog XI” (s. 157–165), „Umysł. Dialog XII” (s. 165–174), „Palingeneza. Dialog XIII i hymn hermetyczny” (s. 175–186), „Natura wszechrzeczy. Dialog XIV” (s. 187–192), „Dialogi hermetyczne narzędziem argumentacji. Polemika Jakuba Górskiego” (s. 192–202).

Końcowe rozważania Autorki, podsumowujące przeprowadzoną w obydwu częściach analizę podstawy źródłowej, zostały zaprezentowane w formie „Wniosków” (s. 203–208), w których wyszczególniono paragrafy: „Zbieżność wątków w antologii – część pierwsza a część druga” oraz „Zbieżność ekscerptów w antologii z cytatami hermetycznymi u innych autorów”. W pracy umieszczono również wykaz skrótów (s. 209–210) i bibliografię (s. 211–222), która w dziale „Literatura pomocnicza” uwzględnia także publikacje encyklopedyczne i słowniki. Pracę wieńczy niezwykle wartościowe aneksy. Aneks I – „*Excerpta* hermetyczne u Lubelczyka (z greckimi i koptyjskimi ekwiwalentami)” – został podzielony na rozdziały: „*Ex Mercurio Trismegisto de divina voluntate sententiae*” (s. iii–viii), „*Ex Mercurio de potestate et sapientia dei*” (s. ix–xlviii), „Apokalipsa hermetyczna” (s. xlix), „Hymny hermetyczne” (s. lii–lv). Aneks II – „*Ad Magnificum Dominum Stanislavm Miskovski Castellavm Sandomiriensem et Capitaneum Cracoviensem Iacobi Gorscij Mercvrii siue de Trinitate contra Gregorium Bresnensem*” (s. lvii–lxxiii) – to edycja krytyczna dzieła Jakuba Górskiego, którą poprzedzono notą edytorską i wzbogacono faksymilami poszczególnych kart źródła (strony nienumerowane). Schemat pracy nie budzi więc zastrzeżeń – przeciwnie, jawi się jako dobrze przemyślany, spójny pod względem formy i treści kwestionariusz badawczy.

Gruntowna analiza treści bazowego materiału źródłowego pozwoliła ustalić, że dotychczas nieprzebadany pod tym kątem manuskrypt Bernarda

z Lublina zawiera łańskie wypisy z obydwu tekstów hermetycznych. Co ważne, przyjęto tu podział chronologiczny, albowiem część pierwsza antologii Lubelczyka, o czym wspomniano, obejmuje analizę treściową i porównawczą wypisów z traktatu *Asclepius*, druga zaś z czternastu dialogów pochodzących ze zbioru *Corpus Hermeticum*. Autorce udało się również ustalić znaczną zbieżności fragmentów przywoływanych tekstów hermetycznych „oraz konotacji z cytacjami u innych autorów, np. u Jana z Trzciany czy Jakuba Górskiego” (s. 33).

Problematyka, którą zajęła się Agata Sowińska, acz nie nowa, to jednak należy do zagadnień nadal budzących ciekawość badawczą specjalistów wielu dziedzin nauki, jak również ciekawość poznawczą osób zafascynowanych szeroko pojmowanym hermetyzmem. Pojęcia takie jak hermetyzm, hermetycyzm czy *hermetica* kojarzą się z wiedzą „tajemną”, a więc niedostępną dla niewtajemniczonych. Egipsko-hellenistyczna forma gnozy, za jaką uchodził hermetyzm, została nazwana od imienia Hermesa Trismegistosa, a więc Hermesa Trzykroć Wielkiego – bóstwa łączącego w sobie cechy greckiego Hermesa i egipskiego Thota (u hermetystów Tata⁵). Obydwu bóstwom, co godne podkreślenia, jego wyznawcy powierzali opiekę nad pismem i magią. Co więcej, zarówno Hermes, jak i Thot byli psychopompami, a więc istotami, których zadaniem było odprowadzenie lub przeniesienie duszy zmarłego do świata pozagrobowego⁶.

Badacze, a za nimi Agata Sowińska, twierdzą, że hermetyzm ma korzenie egipskie, przy czym podkreślają również, że znaczny wpływ na jego kształtowanie się miała filozofia grecka, przede wszystkim platońska, stoicka oraz neoplatońska. Wyraźne piętno odcisnął na nim również żydowski synkretyzm religijno-filozoficzny, czego wymiernym efektem było zacieśnienie powiązań z magią. Uwidocznili się to również w ścisłym zespoleniu z astrologią i jatromatematyką czy alchemią, które wyraźnie zasadały się na przekonaniu o jedności makro- i mikrokosmosu⁷. Niestety, te wątki, wydaje się, że w sposób świadomy (kilkukrotnie pada rozróżnienie na hermetyzm wyższy, obejmujący teksty hermetyczne natury religijno-filozoficznej oraz hermetyzm niższy, którego trzon stanowią teksty o tematyce magicznej,

⁵ R. Bugaj, op. cit., s. 7.

⁶ A. Szyjewski, *Etnologia religii*, wyd. 2 popr., Kraków 2008, s. 202; zob. też O. Seyffert, *Dictionary of Classical Antiquities. Mythology, Religion, Literature and Art*, London 1895, s. 527; P. Grimal, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, tł. M. Bronarska et al., red. J. Łanowski, Wrocław 2008, s. 142.

⁷ Hermes Trismegistos, *Corpus Hermeticum*, tł. H. Pietruszczak, Zgorzelec 2015, s. 34–39, 132. Drugie zdanie Tablicy szmaragdowej brzmi: „quod est inferius, est sicut quod est superius, quod est superius est sicut quod est inferius, ad perpetranda miracula rei unius”, cyt. za: I. Ruska, *Tabula Smaragdina*, Heidelberg 1926; pol. tłum. R. Bugaj, *Hermetyzm*, t. 1, Warszawa 1998, s. 177; zob. S. Konarska-Zimnicka, „Wenus panią roku, Mars towarzyszem...” *Astrologia w Krakowie XV i początku XVI wieku*, Kielce 2018, s. 138, przyp. 6.

alchemicznej, astrologicznej; definicja s. 10, przyp. 2), Autorka ograniczyła do minimum, skupiając się na zagadnieniach odnoszących się do tzw. hermetyzmu wyższego.

Jednakże, zważywszy na złożoność problematyki podjętej w książce, wydaje się, że zagadnienie hermetyzmu niższego, biorąc pod uwagę realia epok, w których omawiane dzieła powstawały, zasługuje jeśli nie na pogłębioną analizę, to przynajmniej na przedstawienie i omówienie aktualnego stanu badań. Nie sposób bowiem zgłębiać hermetyzm bez odwołań do tradycji magicznej, alchemicznej, a nade wszystko astrologicznej, gdyż, cytując polskie wydanie książki Paoli Zambellego, „magia naturalna, alchemia, fizjonomia, chiromancja itd. pod względem teoretycznym opierały się na astrologii”; a więc „trzeba zatem skonstatować istnienie jednej nauki-matki, astrologii, na której opierają się pozostałe dyscypliny. Mają one oczywiście właściwe sobie zasady i procedury, lecz żadna z nich nie mogłaby się obyć bez tego fundamentu”⁸.

Niewykluczone, że zdawkowe potraktowanie astrologii sprawiło, że Autorka nie uniknęła nieścisłości terminologicznych. Na s. 53–54 wymienia 36 „dekanów”, w nawiasie błędnie objaśniając je jako „horoskopy”. Dekany natomiast, zwane również dekanatami lub obliczami⁹, to dziesięciostopniowe odcinki, na które został podzielony cały zodiak. Dekanów wydzielono 36, po 3 na każdy znak zodiaku. W astrologii podział ten był niezwykle istotny ze względu na prognozy, które bazowały na precyzyjnym usytuowaniu poszczególnych ciał niebieskich (planet: Saturn, Jowisz, Mars, Wenus, Merkury, tzw. Światel – Słońca i Księżycza, również uznawanych za planety, oraz gwiazd stałych) na pasie zodiakalnym. Nie nazwiemy ich zatem horoskopami.

Pomimo pewnych nieścisłości, z uznaniem należy ocenić wysiłki Agaty Sowińskiej dla wyjaśnienia czytelnikowi *nomen omen* hermetycznych zagadnień, których wiele w książce. Autorka tłumaczy bowiem nomenklaturę oraz rozwija (głównie w przypisach) kwestie mogące jawić się jako niezrozumiałe. Bogate przypisy, nasycone dodatkowymi informacjami, znacznie wzbogacają tekst główny, ale, co równie ważne, czynią to, nie obciążając go nadmiarem informacji pobocznych. Dzięki temu narracja pozbawiona jest dygresji niezwiązanych bezpośrednio z głównymi wątkami kolejnych rozdziałów. Mimo to miejscami jej odbiór jest trudny. Niewątpliwie wpływ na to mają zbyt długie, nierzadko bowiem niemalże czy wręcz całostronicowe łacińskie cytaty

⁸ P. Zambelli, *Mit hermetyzmu i aktualna debata historiograficzna*, tł. P. Bravo, Warszawa 1994 (Renesans i Reformacja. Studia z Historii Filozofii i Idei, t. 11), s. 21, 66.

⁹ Michał Falkener z Wrocławia, *Introductorium astronomie Cracoviense elucidans almanach, czyli Kompendium wiedzy astrologicznej*, tł. i oprac. S. Konarska-Zimnicka, red. i oprac. P. Piotrowski, Warszawa 2014 (Biblioteka Polskiego Towarzystwa Astrologicznego, t. 6), s. 71, przyp. 28; ibidem, s. 83, przyp. 71.

źródłowe (s. 48, 71, 130, 170, 197, 201), stanowiące treść właściwą poszczególnych rozdziałów. Jest to poważny mankament, który powoduje, że książka traci właściwą dla poszczególnych jej partii lekkość. Oczywiście operowanie łaciną, a ponadto greką i koptyjskim świadczy o erudycji Autorki i jej przygotowaniu do podjęcia tak wymagającego, pod względem warsztatu, tematu.

Bez wątplenia na uznanie zasługuje wykorzystanie przez Autorkę bogatej literatury przedmiotu oraz najnowszych edycji źródłowych, choć warto podkreślić, że sięgała ona również do starszych, a nadal wartościowych edycji. Chociaż spis wykorzystanej w książce literatury jest obszerny, to dziwi fakt, że nie przywołano cytowanej wyżej pracy Paoli Zambellego pt. *Mit hermetyzmu i aktualna debata historiograficzna* oraz, co zaskakuje jeszcze bardziej, żadnej pracy Rafała Prinkego, przede wszystkim jego monografii pt. *Zwodzi-czy ogród błędów. Piśmiennictwo alchemiczne do końca XVIII wieku* (Warszawa 2014), na kartach której autor wiele miejsca poświęcił właśnie zagadnieniu samego hermetyzmu, omawiając je na podstawie bogatego materiału źródłowego i literatury przedmiotu, która nie znalazła się w wykazie zamieszczonym w recenzowanej książce. Uwaga ta dotyczy również postaci Michała Sędziwoja (1566–1636; s. 30). Jego życie i twórczość stanowiły przedmiot badań nie tylko cytowanego po wielokroć w książce Romana Bugaja, ale również Rafała Prinkego, który poświęcił mu wartościowe teksty naukowe¹⁰. Agata Sowińska nie skorzystała również, a szkoda, z polskojęzycznej edycji *Corpus Hermeticum* w tłumaczeniu Henryka Pietruszczaka¹¹ czy książki Christiana H. Bulla *The Tradition of Hermes Trismegistus. The Egyptian Priestly Figure as a Teacher of Hellenized Wisdom* (Leiden 2014). Zastanawia również fakt, że nie uwzględniła pracy Tadeusza Zielińskiego *Hermes Trismegistos*, wydanej w Zamościu w 1920 r., choć powołuje się na inne dzieła tego autora. Podobnie dziwić może niewykorzystanie artykułów: Liliany Nawrot *Źródła hermetyzmu i alchemii*¹² czy Dawida Nowakowskiego *Hermetyczna wizja zbawienia. Lodovico Lazzarelli (1447–1500) na tle kultury włoskiego odrodzenia*¹³, które bez wątplenia mogłyby dostarczyć ciekawego materiału porównawczego.

W trakcie lektury książki rzuca się w oczy mniej istotny, acz dokuczliwy brak konsekwencji, ponieważ czasami podawane są daty urodzenia postaci pojawiających się w tekście (np. Michał Sędziwój, s. 30), najczęściej jednak tych dat brakuje, a to utrudnia szybkie umiejscowienie postaci w czasie. Co więcej, Autorka, dając w tekście krótkie biogramy niektórych postaci, korzystała niemalże wyłącznie z tzw. *Nowego Korbuta* oraz jednego (ósmego) tomu PSB, nie sięgając do *Słownika historii i tradycji Uniwersytetu Jagiellońskiego*

¹⁰ R. T. Prinke, *Michał Sędziwój – początki kariery*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 57, 2012, 1, s. 89–129; idem, *New Light on the Alchemical Writings of Michael Sendivogius (1566–1636)*, „Ambix”, 63, 2016, 3, s. 217–243.

¹¹ Hermes Trismegistos, op. cit.

¹² „Nowa Krytyka”, 10, 1999, s. 179–199.

¹³ OiRwP, 56, 2012, s. 135–159.

Janusza Sondela, co obniżyło jakość informacji biograficznych. Przywołując takie postaci jak: Michał Falkener z Wrocławia (ok. 1460–1534)¹⁴, Jan z Głogowa (ok. 1445–1507)¹⁵, Piotr Gaszowiec (ok. 1430–1474)¹⁶ czy wreszcie Jan Virdung z Hassfurtu (zm. po 1514)¹⁷, nie podała ważnej w kontekście rozważań na temat hermetyzmu informacji, że mistrzowie ci byli jednocześnie wybitnymi znawcami astrologii oraz praktykującymi astrologami. Bez wątpienia jest to jeden z powodów, dla których w ich księgozbiorach znalazły się księgi hermetyczne.

Wreszcie zwrócić trzeba uwagę, że mimo sugestywnego podtytułu książki – *Studium z historii myśli europejskiej* – wyraźnie odczuwa się zbyt powierzchowne potraktowanie przez Autorkę kontekstu historycznego, który, gdyby został nakreślony szerzej i dokładniej, mógłby znacznie wzbogacić jej rozważania.

Pomimo tych niedociągnięć czy subiektywnego odczucia braku lub niedosytu pewnych treści należy podkreślić skrupulatność i rzetelność badawczą Autorki, która gruntownie przebadła i zaprezentowała źródła stanowiące bazę recenzowanej monografii. Godne uznania jest również przygotowanie edycji krytycznej tekstów źródłowych. I choć praca niewątpliwie nie wyczerpuje tematu, to jednak należy podkreślić jej nowatorski w wielu aspektach charakter i pogratulować decyzji zajęcia się tym jakże skomplikowanym, ze względu na materię i hermetyczną terminologię, tematem.

Sylvia Konarska-Zimnicka

Instytut Historii

Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach

¹⁴ H. Barycz, *Falkener Michał*, PSB, 6, 1948, s. 357–358; J. Sondel, op. cit., s. 384; K. Bochenek, *Michał Falkener z Wrocławia – osoba i dzieło*, „Sofia. Pismo Filozofów Krajów Słowiańskich”, 5, 2005, s. 373–383; R. Palacz, *Michał Falkener z Wrocławia. Stan badań*, „Materiały i Studia Zakładu Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej”, 6, 1966, 4, s. 35–91; S. Konarska-Zimnicka, *Michał Falkener z Wrocławia – życie i twórczość*, w: Michał Falkener z Wrocławia, op. cit., s. 7–30.

¹⁵ M. Zwiercan, *Jan z Głogowa*, PSB, 10, 1962–1964, s. 450–452; idem, *Jan z Głogowa*, w: *Krakowski krąg Mikołaja Kopernika*, red. J. Gierowski, Kraków 1973 (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne, t. 314, z. 42; Copernicana Cracoviensia, t. 3), s. 103–118; S. Swieżawski, *Materiały do studiów nad Janem z Głogowa (†1507)*, „Studia Mediewistyczne”, 2, 1961, s. 135–184; J. Sondel, op. cit., s. 559–561.

¹⁶ A. Birkenmajer, *Gaszowiec Piotr*, PSB, 7, 1948–1958, s. 294–295; J. Sondel, op. cit., s. 422.

¹⁷ M. Steinmetz, *Johann Virdung von Hassfurt, sein Leben und seine astrologischen Flugschriften*, w: „Astrologi hallucinati”. *Stars and the End of the World in Luther’s Time*, ed. P. Zambelli, Berlin–New York 1986, s. 195–214.